dr Jerzy Jastrzębski
Muzeum Północno-Mazowieckie w Łomży

Cykl: Budynki i ludzie, cz. 2

Ulica Krzywe Koło nr 100 w Łomży

Na podstawie źródeł dostępnych w Archiwum Państwowym w Białymstoku Oddział w Łomży, na stronie www.name.lomza.pl są publikowane materiały z przeprowadzonego spisu powszechnego ludności w Królestwie Polskim w opracowaniu Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów. Podawana są w nich zgodnie z formularzem: nazwa ulicy, numer domu, właściciel domu, lokatorzy i inne informacje. Można na tej podstawie do budynku „przypisać" konkretnych właścicieli obiektów czy znanych mieszkańców Łomży.

Zgodnie z tym spisem w 1896 roku, przy ulicy Krzywe Koło pod numerem 100. znajdował się dom wykonany z cegły, kryty blachą, w którym były trzy mieszkania. W budynku tym zamieszkiwało 18 osób, w tym 7 mężczyzn i 11 kobiet[1]. Mieszkanie nr 1 zajmowała rodzina Mikulskich składająca się z 6 osób – dwóch mężczyzn i czterech kobiet. Zgodnie z zapisem w spisie gospodarzem był Mikulski Gaspar (Kaspar) s. Adama liczący 56 lat, żonaty, duchowny ewangelicki, posiadający wykształcenie uniwersyteckie, urodzony w okręgu brzeskim. Jego małżonka Maria, c. Faddeja, lat 50, urodzona w okręgu brzeskim, wykształcenie uzyskała w prywatnym pensjonacie. Małżeństwo posiadało córkę Zofię lat 23, urodzoną w Płochocinie w guberni warszawskiej, pannę po ukończonym gimnazjum żeńskim; córkę Annę Matyldę lat 10 urodzoną w Łomży i syna Kaspra lat 8 też urodzonego w Łomży. Wszyscy byli wyznania luterańskiego, natomiast służąca panna Orzechowska Balbina lat 50, pochodząca z Przytuł była wyznania rzymsko-katolickiego.

Wyjaśnijmy na początku sprawę imienia Mikulskiego, ponieważ pojawia się w nim błąd zapisu, jaki popełniono w formularzu spisowym. Sam jego nosiciel podpisywał się jako

[1] http://wirtualnie.lomza.pl, name.lomza.pl

Kasper i taka też była pisownia niemiecka i rosyjska jego imienia, jak również imienia jego syna, późniejszego gimnazjalisty łomżyńskiego. Natomiast poczynając od nagrobka, poprzez wszelkie późniejsze publikacje, w których jest choćby tylko wymieniany, występuje pisownia Kacper, którą zachowano także w tym opracowaniu.

Mieszkanie nr 2 zajmowało 6 osób: Antoni Kulbabiński lat 41 z żoną, dwiema córkami, siostrzeńcem i służącą. Kulbabiński był kancelistą w gimnazjum męskim, była to rodzina polska wyznania rzymsko-katolickiego.

W mieszkaniu nr 3 zamieszkiwała ewangelicka rodzina Gundlachów. Ojciec Ferdynand Gundlach, syn Jana z Paproci Dużej, z żoną, córką, synem, siostrzeńcem i służącą. Ferdynand był nauczycielem w początkowej szkole męskiej oraz pełnił także funkcję kantora w parafii ewangelicko-augsburskiej. Kantor w zastępstwie pastora chrzcił dzieci, odprawiał tzw. czytane nabożeństwa, a także grzebał zmarłych.

Uprzedzając chronologię czasową, podam, że synem Ferdynanda Gundlacha był Robert Gregor Gundlach urodziny w Łomży 17 października 1871 roku, który później był pastorem w Przasnyszu, Rypinie, a od 1916 do 1934 roku w Płocku. Jego żoną była, wspomniana wyżej, Zofia – najstarsza córka pastora Mikulskiego, urodzona w 1873 roku[2].

Kacper Mikulski tak napisał we swoich wspomnieniach: „Urodziłem się dnia 1.01.1840 r. we wsi Porąbka Uszewska powiatu brzeskiego w Galicji z rodziców Adama i Marjanny z Suchorabskich”[3]. Urodził się więc w polskiej rodzinie katolickiej o szlacheckim rodowodzie. Ojciec jego był zakrystianem parafialnym, matka prowadziła dom. Po pewnym czasie jak napisał:

> Spełniły się moje pragnienia i zawieziono mnie do Brzeska, miasta powiatowego, gdzie chodziłem rok do szkoły. Po roku oddano mnie do szkoły w Bochni, abym tam mógł uczęszczać do gimnazjum. Od 1852 roku aż do 1859 roku skończyłem resztę klas elementarnych i 4 klasy gimnazjum[4].

W tym samym roku wstąpił do zakonu Bernardynów. Już jako zakonnik uczęszczał do gimnazjum we Lwowie w 1863 roku, ale maturę zdał w Tarnowie. W tym też roku przedarł

---

[2] R. Waleszczak, *Parafia ewangelicko-augsburska w Łomży w XIX i połowie XX w*., „Rocznik Mazowiecki” nr 16, 2004, s.158.
[3] *Wspomnienia księdza Kaspra Mikulskiego pastora ewangelicko-augsburskiego w Łomży, byłego członka zakonu Bernardynów*, „Poseł Ewangelicki” nr 10, 1922, s. 2.
[4] Tamże, s. 3.

się z Galicji do Królestwa, aby wziąć udział w powstaniu styczniowym. Jego oddział został rozbity przez wojska rosyjskie pod Miechowem i Mikulski powrócił do Galicji i do klasztoru. Organizował pomoc dla ukrywających się w zaborze austriackim powstańców. W zakonie przyjął imię Kazimierz, a w Tarnowie ukończył Seminarium Duchowne. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1866 roku we Lwowie.[5]

W 1874 roku podczas pobytu w Krakowie, Mikulski spotkał się i zaprzyjaźnił z pastorem ewangelicko-augsburskim pracującym w krakowskim zborze, ks. Wilhelmem Angersteinem, późniejszym pastorem w parafii św. Jana w Łodzi. To spotkanie i nawiązana wówczas znajomość miała znaczący wpływ na dalsze losy ks. Mikulskiego. Przyszły pastor już wcześniej interesował się protestanckimi doktrynami religijnymi, czytał wiele prac o Lutrze, dopiero jednak pod wpływem pastora Angersteina, rozmów z nim, Mikulski stopniowo zaczął wątpić w swoje powołanie jako księdza katolickiego. W hierarchii zakonnej awansował i został gwardianem konwentu w Samborze w Galicji Wschodniej, ale po konflikcie z władzami zakonnymi został pozbawiony tego stanowiska.

W 1875 roku w czasie wizyty w Czarnym Lesie w Wielkopolsce, podpisał Mikulski akt konwersji do Kościoła ewangelicko-augsburskiego[6]. Zawarł związek małżeński z Marią Kotszy (Kotschy, Kotszych) i na początku 1876 roku udali się razem do Płochocina, gdzie Mikulski zajmował się prowadzeniem sierocińca i tłumaczeniem z języka niemieckiego na polski wydawnictw o treści biblijnej[7].

W styczniu 1879 roku udał się do Dorpatu (obecnie Tartu w Estonii), by na tamtejszym uniwersytecie, z niemieckim językiem wykładowym, studiować teologię ewangelicką. Studia, podczas których utrzymywał żywe kontakty ze studiującymi tam Polakami i działał w polskich korporacjach studenckich, ukończył w grudniu 1880 roku[8]. Na naukę w Dorpacie otrzymywał stypendium od warszawskiego konsystorza. Uroczysta ordynacja na duchownego Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim miała miejsce w Warszawie 27 marca 1881 roku.

Początkowo Mikulski pracował jako wikariusz w luterańskiej parafii św. Trójcy w Warszawie, ale już w 1881 roku objął administrację parafii w Sobiesękach w diecezji

[5] https:/historialomzy.pl/ Przyjaciel marszałka Józefa Piłsudskiego pastor Kacper Mikulski (1840–1935).
[6] Tamże.
[7] *Wspomnienia księdza Kaspra Mikulskiego pastora ewangelicko-augsburskiego w Łomży, byłego członka zakonu Bernardynów*, „Poseł Ewangelicki" nr 15, 1922, s. 2.
[8] „Poseł Ewangelicki" nr 16, 1922, s. 3.

kaliskiej[9]. W 1884 roku Mikulski wybrany został pastorem w Łomży, prowincjonalnej, dość ubogiej parafii na kresach Królestwa Polskiego: „(…) zbór łomżyński maleńki wprawdzie i ubożuchny, do tego rozrzucony po całej guberni łomżyńskiej, ale pragnący żyć i rozwijać się”[10]. W sierpniu 1884 roku przybył do Łomży, mając na względzie i to, że: „(…) moje dziatki dorastały do szkoły, uważałem za konieczne dostać się do miasta”[11].

Samodzielna parafia ewangelicka w Łomży została erygowana w 1843 roku. Rok później kosztem 2000 rubli parafia uporządkowała i ogrodziła murem z kamienia cmentarz parafialny, wznosząc na nim kaplicę z mieszkaniem dla grabarza. W tym samym roku parafia zwróciła się o przekazanie zniszczonego i nieużywanego kościoła pojezuickiego w Łomży. Starania te przyniosły skutek i 22 lutego 1853 roku postanowieniem Rady Administracyjnej, uprawomocnionym w październiku tegoż roku, parafia otrzymała ten budynek kościelny.

Pierwsza ofiara na odbudowę kościoła w wysokości 2700 rubli pochodziła od konsystorza. Cesarzowa matka, Aleksandra Fiedorowna ofiarowała, przy okazji przejazdu przez Łomżę, kwotę 400 rubli. Resztę, czyli około 2000 rubli zebrali parafianie. 21 października 1855 roku odbyła się uroczystość poświęcenia odbudowanego Kościoła[12].

Parafia zakupiła też, za kwotę 1260 rubli, drewniany dom z przeznaczeniem na szkołę ewangelicką, w którym znajdowało się mieszkanie dla kantora i kierownika szkoły. W latach sześćdziesiątych XIX wieku zakupiono w sąsiedztwie kościoła plac pod budowę plebani, ale po likwidacji szkoły przez władze carskie budynek pełnił funkcje plebanii[13].

Taką sytuację zastał po przybyciu do Łomży pastor Mikulski. Kiedy w 1885 roku przybył do tego miasta gubernialnego na wizytację generalny superintendent z Warszawy, biskup von Ewerth. Mikulski poprosił go, aby wysłał odezwę do wszystkich parafii ewangelickich w Królestwie o złożenie ofiar na budowę domu pasterskiego w Łomży, parafianie zaś mieli płacić na budowę podwójną składkę kościelną przez dwa lata[14].

---

[9] https:/historialomzy.pl/ Przyjaciel marszałka Józefa Piłsudskiego pastor Kacper Mikulski (1840–1935).
[10] K. Mikulski, *Nieco o parafii łomżyńskiej*, „Zwiastun Ewangeliczny” nr 5, 1902, s. 137.
[11] *Wspomnienia księdza Kaspra Mikulskiego pastora ewangelicko-augsburskiego w Łomży, byłego członka zakonu Bernardynów*, „Poseł Ewangelicki” nr 17, 1922, s. 2.
[12] K.J. Rej, *Losy parafii ewangelicko-augsburskiej w Łomży*, „Znad Pisy” nr 6, 1997, s. 58.
[13] Tamże, s. 59.
[14] *Wspomnienia księdza Kaspra Mikulskiego pastora ewangelicko-augsburskiego w Łomży, byłego członka zakonu Bernardynów*, „Poseł Ewangelicki” nr 18, 1922, s. 3

W 1888 roku, za kwotę 7704 rubli wybudowano z cegły, dzięki pomocy parafian oraz pożyczkom, budynek plebani przy ul. Krzywe Koło, w której zamieszkali ksiądz i kantor[15]. Po wybudowaniu tego domu ciążył jednak na nim dług w wysokości 3000 rubli, ale dzięki ofiarności zboru warszawskiego, który złożył 1000 rubli i innych zborów z kraju oraz miejscowych parafian, którzy zebrali 120 rubli, dług ten w 1900 roku zmniejszył się do 1580 rubli. W 1902 roku dług wynosił jeszcze 1300 rubli[16]. W następnych latach na terenach parafialnych powstały także zabudowania gospodarcze, wyremontowano dach kościoła, pokrywając go blachą, i zakupiono nowe organy.

Mikulski tuż po przybyciu do Łomży, w roku szkolnym 1884/85 zgodnie z tradycją pastorów łomżyńskich został nauczycielem miejscowego gimnazjum, a od 1906 roku także nowo powstałej siedmioklasowej Szkoły Handlowej Męskiej. Pracę w szkołach kontynuował przez ponad 30 lat. W dziesięć miesięcy od przybycia do Łomży dotknęła go rodzinna tragedia, 21 czerwca 1885 roku umarła jego kilkuletnia córka Michalina Kazimiera. Dziecko to pochowano na łomżyńskim cmentarzu[17].

W 1886 roku Mikulski obejmuje dodatkowo administrowanie parafią Paproć Duża w powiecie Ostrów Mazowiecka i funkcję tę pełni przez lat czterdzieści. W krótkim okresie (1888–1892) udało mu się odrestaurować tam oraz ogrodzić murem ze stalowymi sztachetami, istniejący od 1837 roku, lecz mocno zaniedbany kościół, pobudować obiekty gospodarcze oraz wyremontować stodołę. Kolejne obowiązki duszpasterskie nałożył na siebie w latach 1887–1902, kiedy to administrował także parafią w Węgrowie[18].

Działalność patriotyczno-niepodległościowa zajmowała ważne miejsce w życiu pastora. Wyrazem tego były bardzo liczne przekłady niemieckiej literatury religijnej na język polski, by mogła ona służyć polskim ewangelikom i by zapobiegała zakusom germanizacyjnym poprzez religię. Z tych też powodów włączył się on do działań przeciwdziałających germanizacji Mazurów w Prusach Wschodnich. Co najmniej od 1896 roku dostarczał nielegalnie Mazurom literaturę religijną w języku polskim. Pomagał mu w tym Józef Hajkowicz urzędnik celny na komorze grajewskiej, a jednocześnie miejscowy

[15] K. Mikulski, *Nieco o parafii łomżyńskiej*, „Zwiastun Ewangeliczny" nr 5, 1902, s. 139; Kacper Mikulski w swoich wspomnieniach (por. „Poseł Ewangelicki" nr 18 z 1922 r., s. 2) podaje, że budynek plebanii stanął w 1886 roku. Tekst ten pisał w 1920 roku, mając 81 lat.
[16] Tamże, s. 139.
[17] J. Gwardiak, *Wielkie, lecz zapomniane zasługi. Pastor Kacper Mikulski (1840–1935)*, „Studia Łomżyńskie" t. 11, 2000, s. 118.
[18] Tamże, s. 119.

księgarz. Prawdopodobnie zaangażował w tę akcję także swych uczniów – ewangelików z gimnazjum łomżyńskiego. Jego plebania, stała się magazynem nielegalnej literatury patriotycznej. Mieściła się tu nawet drukarnia wydawnictw politycznych przeznaczonych dla polskich Mazurów, a przemycanych przez Grajewo i Wincentę. W okresie przed plebiscytem i po nim na Mazurach, pomimo różnic wyznaniowych, dość ściśle współdziałał z Adamem Chętnikiem na rzecz polskości Mazowsza Pruskiego[19] .

Traktując kapłaństwo jako służbę Bogu i ludziom, pastor Kacper Mikulski z wielkim i niespotykanym zaangażowaniem oddawał się działalności społecznej na terenie Łomży, mimo bardzo już zaawansowanego wieku. Należał do założycieli bądź członków zarządu większości organizacji społecznych, jak np.: Polska Biblioteka Publiczna, Stowarzyszenie Spożywcze „Chleb", Polska Macierz Szkolna, w której był skarbnikiem, Towarzystwo Wstrzemięźliwości Alkoholowej „Przyszłość", Towarzystwo Opieki nad Sierotami – zorganizował przytułek dla 50 dzieci – i Towarzystwo Kultury Polskiej. Przez cały okres kapłaństwa na terenie Łomży niósł w miarę potrzeb posługę duchową jako kapelan, miejscowym więźniom – ewangelikom. Starał się także nieść pomoc wszystkim innym więźniom, co wyraził swym przystąpieniem do grona członków-założycieli zarejestrowanego 16 grudnia 1909 roku Towarzystwa Opieki nad Osobami Uwolnionymi z Więzień Guberni Łomżyńskiej „Patronat". Uczestniczył także od pierwszego posiedzenia w dniu 23 maja 1910 roku w pracach Specjalnej Komisji ds. Warunkowego Uwolnienia Więźniów – opiniującej więźniów zasługujących na wcześniejsze, warunkowe zwolnienie[20].

Mikulski, były powstaniec, również pod koniec XIX wieku aktywnie włączył się w działalność niepodległościową. Nawiązał współpracę z PPS. W domu pastora ukrywali się poszukiwani przez władze carskie działacze niepodległościowi. Z tych też lat datuje się znajomość księdza Mikulskiego z Józefem Piłsudskim, który u niego znajdował schronienie. „Nieduży, skromnie urządzony pokój na poddaszu, z którego okna widać było płynącą w dole rzekę Narew, był tą chwilowo spokojną przystanią dla, ściganego przez żandarmerię carską, późniejszego Marszałka Polski"[21].

---

[19] J. Gwardiak, *Kacper Mikulski (1840–1935) - duchowny, pisarz, nauczyciel, społecznik*, w: *Słownik biograficzny białostocko-łomżyńsko-suwalski*, zeszyt 2, 2003, s. 101.
[20] J. Gwardiak, *Mikulski Kacper (1840–1935) – duchowny, pisarz, nauczyciel, społecznik*, w: *Uczestnicy działań niepodległościowo-rewolucyjnych na ziemi łomżyńskiej 1794–1918*, 2005, s. 240.
[21] H. Weryński, *Czy Józef Piłsudski był protestantem?*, „Więź" nr 6–7, 1971, s. 188.

Los zetknął Mikulskiego z Józefem Piłsudskim, za pośrednictwem syna pastora – Tytusa, członka PPS, będącego maszynistą kolejowym w Łapach. W 1899 roku jako konwertyta Piłsudski dopełnił przed pastorem w Łomży aktu przejścia na luteranizm.

> Działo się w mieście Łomży 12/24 maja tysiąc osiemset dziewięćdziesiątego dziewiątego roku, o godzinie dziesiątej rano. Ogłaszamy, że w obecności świadków Tytusa Mikulskiego, dwudziestu jeden lat, technika i Fryderyka Szymańskiego, lat dwudziestu sześciu, zakrystiana, obu przebywających w Łomży, po ostatecznym przygotowaniu i z pełnym wewnętrznym przekonaniem przeszedł z wyznania rzymsko-katolickiego na wyznanie ewangelicko-augsburskie w tutejszym ewangelicko-augsburskim kościele Józef Klemens Piłsudski lat trzydzieści jeden, kawaler, zamieszkujący w Łapach, urodzony w majątku w Zułowie, syn dworzanina (szlachcica) Józefa i Marii z domu Bilewicz małżonków Piłsudskich.
>
> Przy tym uzupełnia się, że Józef Klemens Piłsudski tejże daty był konfirmowany, odbył spowiedź i przyjął Komunię Świętą. Akt ten ogłaszanemu i świadkom przeczytany przez nich i przez nas podpisany został. Podpisy Józef Klemens Piłsudski, Tytus Mikulski, Fridrich Szymański, pastor K. Mikulski[22].

Powodem była chęć zaślubienia Kazimiery z Koplewskich Juszkiewiczowej, która dla uzyskania rozwodu z pierwszym mężem także wcześniej dopełniła aktu zmiany wyznania. Ślub tej pary odbył się dwa miesiące potem 3/15 lipca 1899 roku w kościele w Paproci Dużej. Świadkami byli dwaj bracia J. Piłsudskiego, a błogosławił małżeństwu pastor Kacper Mikulski.

W 1929 roku ks. Karol Świtalski otrzymał z Konsystorza nominację na stanowisko administratora parafii w Łomży. Na plebani w Łomży przy ulicy Krzywe Koło mieszkał sędziwy już pastor Mikulski z synem i synową.

> Był on obdarzony doskonałą pamięcią, jeśli chodziło o lata dawniejsze, lubił też opowiadać o starych dziejach. (…) Kiedy ks. Mikulski opowiadał mi o tamtych, burzliwych czasach i o swoich z Piłsudskim rozmowach, to twarz mu wtedy jaśniała i łzy wzruszania spływały bruzdami starczego oblicza…[23]

Karol Świtalski był administratorem parafii do 1931 roku i w tym czasie chciał wmurować w ścianie plebani tablicę pamiątkową poświęconą Piłsudskiemu, która miała „uczcić pamięć wielkiego męża stanu naszego wyznania". Przeciwny temu projektowi był gen. Młot-Fijałkowski, dowódca 18. dywizji piechoty w Łomży, do którego o opinię w tej sprawie się zwrócono.

---

[22] https:/historialomzy.pl/ Przyjaciel marszałka Józefa Piłsudskiego pastor Kacper Mikulski (1840–1935)/
[23] H. Weryński, *Czy Józef Piłsudski był protestantem?,* „Więź" nr 6–7, 1971, s. 187.

> (…) kiedy specjalna delegacja udała się do Belwederu, aby prosić marszałka o wyrażenie zgody na zrealizowanie powyższego projektu, wszystko od razu spaliło na panewce. Bardzo uprzejmie, ale stanowczo zażądał Piłsudski, aby sprawy tej ze względów zasadniczych zaniechać[24].

Tuż przed wybuchem pierwszej wojny, 11 lipca 1914 roku, w wieku 69 lat, zmarła żona pastora Maria z Kotszy (Kotschy) Mikulska i spoczęła wspólnie ze zmarłą w 1885 roku córką Michaliną Kazimierą na łomżyńskim cmentarzu. Córka Zofia, urodzona w 1873 roku w Płochocinu, była w tym czasie żoną pastora Roberta Gundlacha i mieszkała z mężem w Płocku. Trzecia córka pastora Anna Matylda urodzona w 1886 roku w Łomży wyszła za mąż w 1909 roku za Karola Smętkowskiego, kawalera z Łomży. Świadkami byli Tytus Mikulski, mechanik zamieszkały w Łapach i Jan Gundlach nauczyciel z Łomży.

Spośród dwóch synów pastora Kasper Adam (imię po ojcu) po relegowaniu z gimnazjum łomżyńskiego za udział w strajku szkolnym w 1905 roku udał się do Krakowa, gdzie uzyskał maturę, a następnie studiował na uniwersytecie. Potem wyjechał do USA, gdzie był pastorem. W akcie zgonu ojca wymieniony jest jako urzędnik mieszkający w Łomży. Drugi z synów, wspomniany wcześniej Tytus, był maszynistą kolejowym w Łapach, co w tamtych czasach było bardzo prestiżową profesją [25].

W okresie I wojny światowej okupacyjne władze niemieckie, nie ufając polskiemu pastorowi zaangażowanemu w działalność niepodległościową, odsunęły K. Mikulskiego od sprawowania funkcji duszpasterskich. W 1916 roku nakazano mu opuścić Łomżę. Do czasu odzyskania przez Polskę niepodległości przebywał u swej córki Zofii w Płocku, gdzie mąż jej był w tym czasie pastorem. Powrócił do wolnej już Łomży i swych obowiązków kapłańskich w miejscowej parafii jak i parafii w Paproci Dużej (do 1926 r.), nadal też uczył religii w miejscowym gimnazjum. W latach dwudziestych XX stulecia, z racji podeszłego wieku, Mikulski wykazywał już mniejszą aktywność w pracy duszpasterskiej i działalności społecznej. Spisywał wspomnienia publikowane potem na łamach prasy ewangelickiej „Posła Ewangelickiego" w 1922 roku i „Głosu Ewangelickiego" w 1924 roku.

W 1930 roku przeszedł na emeryturę po 46 latach spędzonych w laterańskiej parafii łomżyńskiej. Powszechnie szanowany, uznawany był za nestora polskich duchownych

---

[24] Tamże, s. 188.
[25] J. Gwardiak, *Mikulski Kacper (1840–1935) – duchowny, pisarz, nauczyciel, spo*łecznik, w: *Uczestnicy działań niepodległościowo-rewolucyjnych na ziemi łomżyńskiej 1794–1918*, 2005, s. 240.

ewangelickich. 27 marca 1931 roku w pięćdziesiątą rocznicę ordynacji otrzymał Złoty Krzyż Zasługi.

> Krzyżem Zasługi odznaczony został ks. Mikulski. Kto w Łomży nie zna, siwego jak gołąb od niepamiętnych lat, proboszcza parafii ewangelickiej pastora Mikulskiego. 90-letni starzec zrósł się z Łomżą. Z pogodą na twarzy, z dobrotliwym uśmiechem idzie przez życie z gałązką oliwną. Stara się pomóc każdemu[26].

Zmarł 2 września 1935 roku, w parę miesięcy po śmierci Marszałka. Jego pogrzeb zgromadził tłumy mieszkańców Łomży, nie tylko ewangelików. Grały orkiestry: wojskowa 33. pułku piechoty, gimnazjalna i puzonistów z parafii w Paproci Dużej, śpiewał chór Lutnia. Nad trumną w łomżyńskim kościele przemawiał zwierzchnik Kościoła ewangelicko-augsburskiego w II Rzeczypospolitej ks. Juliusz Bursche. Obecni byli przedstawiciele miejscowych władz ze starostą na czele oraz korpus oficerski wraz z generałem Czesławem Młotem-Fijałkowskim, dowódcą okręgu łomżyńskiego[27].

Pastor Mikulski spoczął na łomżyńskim cmentarzu we wspólnej mogile ze swą żoną i córką. Po przejściu Mikulskiego na emeryturę duchownymi w parafii ewangelickiej i użytkownikami domu pastora do 1939 roku byli: wspomniany wcześniej Karol Świtalski kapelan wojskowy, Aleksander Jehnke, Henryk Zalewski, Zygmunt Kuźwa[28].

Zygmunt Kuźwa przybył do Łomży l stycznia 1937 roku celem objęcia funkcji administratora łomżyńskiej parafii ewangelicko-augsburskiej. Kuźwa, syn nauczyciela Ludwika i Zofii z domu Wąsikowskiej urodził się w Warce 24 lipca1904 roku. Po ukończeniu gimnazjum im. Górskiego w Warszawie, podjął studia na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, które ukończył w 1933 roku. Ordynowany w marcu 1933 roku, w Łomży, przez ks. bp. Juliusza Burschego, kilka miesięcy pełnił obowiązki wikariusza stołecznego, przechodząc w listopadzie następnego roku na Śląsk, gdzie pracował w zborach w Czerwionce i Rybniku do końca 1936 roku[29]. W Łomży jako młody i energiczny duchowny szybko nawiązał kontakt i zdobył zaufanie parafian. Z ich pomocą odnowił kościół, przeprowadzając remont zabezpieczający budowlę wraz z odmalowaniem, który został ukończony w lecie 1939 roku. Wszyscy parafianie byli z niego dumni, a on wiele też czasu poświęcał młodemu pokoleniu. Młody proboszcz założył w Łomży rodzinę, ożenił się z

[26] „Wspólna Praca", nr. 5–6, 1931, s. 4.
[27] https:/historialomzy.pl/ Przyjaciel marszałka Józefa Piłsudskiego pastor Kacper Mikulski (1840–1935)/
[28] K.J. Rej, *Losy parafii ewangelicko-augsburskiej w Łomży*, „Znad Pisy" nr 6, 1997, s. 64.
[29] https//pl.wilkipedis.org/wiki/ Zygmunt Kuźwa

Franciszką Świtajewską, a 27 lipca 1939 roku urodził się im syn Zdzisław. Niewiele ponad miesiąc później wybuchła wojna. Jedna z pierwszych bomb, które spadły na miasto poważnie uszkodziła, z takim trudem odremontowany kościół, powodując zawalenie się stropu w nawie głównej. Ostatecznie mury kościoła, usytuowanego u zbiegu ulic Rządowej i Zjazdu, zostały wysadzone w powietrze w 1944 roku przez ustępujących Niemców.

Ks. Zygmunt Kuźwa, w obawie przed nadchodzącymi wojskami bolszewickimi, z żoną Franciszką i synkiem Zdzisławem, wyjechał do ojca, do Warszawy zabierając księgi parafialne i pieczęci, które przechował aż do powstania.

Nie ma wiarygodnych dokumentów, ale można przypuszczać, że ks. Kuźwa już jesienią 1939 roku nawiązał kontakt z ZWZ. Świadczyć może o tym fakt, że kiedy wiosną 1940 roku, Niemcy ewakuowali swoich obywateli, a podstawą kwalifikacji do wyjazdu było m.in. wyznanie ewangelickie, kilka zagrożonych represjami NKWD rodzin katolickich otrzymało od ks. Kuźwy, jako proboszcza parafii ewangelickiej, potrzebne dokumenty.

Po przekroczeniu granicy grupa „fikcyjnych Niemców", wśród których znalazł się także ks. Zygmunt Kuźwa z rodziną, pojechała do Warszawy, a „prawdziwi Niemcy" (rodziny Strublów, Meierów, Szulców czy Świtajewskich), osiedlili się w Rzeszy.

Zatrudniony w Warszawie jako urzędnik w Elektrowni Miejskiej, ks. Zygmunt Kuźwa prowadził wraz z braćmi – Bertoldem i Eugeniuszem, cały czas działalność konspiracyjną. Działał w konspiracji wojskowej i kościelnej. Brał udział w kolportażu prasy podziemnej oraz tajnym nauczaniu, ucząc dzieci religii, historii, modlitw i pieśni religijnych. Mieszkając obok cmentarza, przyjmował transporty broni, którą ukrywał w cmentarnych grobowcach. W pierwszych dniach powstania współdziałał z żołnierzami AK na terenie cmentarza ewangelicko-augsburskiego. Przed zajęciem cmentarza przez Niemców ks. Zygmunt (jak go wówczas wszyscy tam nazywali) i intendent cmentarza Emil Szulc, z rodzinami, wycofali się w kierunku śródmieścia i zatrzymali w podziemiach kościoła ewangelicko-reformowanego przy ul. Leszno, skąd wkrótce Niemcy pod groźbą karabinów wypędzili mężczyzn do rozbierania barykad powstańczych, a kobiety i dzieci skierowali do obozu przejściowego w Pruszkowie. Księdzu Zygmuntowi udało się, wraz z kilku innymi mężczyznami zbiec spod rozbieranej barykady na stronę powstańczą. Dotarli na Stare Miasto, gdzie ks. Kuźwa, przybierając pseudonim „Pleban," wszedł w skład nowo formowanego 169. plutonu 4.

kompanii ppor. „Osy”. Od tej pory z bronią w ręku walczył jako prosty żołnierz, pełniąc jednocześnie obowiązki kapelana.

Pod koniec sierpnia, część żołnierzy 4. kompanii, a wśród nich „Pleban”, przeszła kanałami ze Starówki na Żoliborz, gdzie została włączona do zgrupowania majora „Żubra”. 30 września 1944 roku ks. Zygmunt, osłaniając wycofujących się kolegów, zginął śmiercią żołnierza, na placówce przy ul. Gdańskiej 2. Po wojnie, w 1946 roku, został ekshumowany i pochowany na cmentarzu ewangelicko-augsburskim. Takie były wojenne losy ostatniego proboszcza parafii ewangelickiej w Łomży, księdza-powstańca[30].

12. maja 2015 roku w 80. rocznicę śmierci Józefa Piłsudskiego na ścianie „Domu Pastora” przy ulicy Krzywe Koło 1, zawisła pamiątkowa tablica, na której pod wizerunkiem Piłsudskiego umieszczono napis:

> Marszałek Józef Piłsudski 1876–1935, twórca i obrońca niepodległości Polski w tym domu przebywał. Społeczność Łomżyńska 2015

W uroczystości, która została przeprowadzona według ceremoniału wojskowego z asystą kompanii honorowej Wojska Polskiego, uczestniczyli licznie przybyli przedstawiciele władz samorządowych miasta Łomży oraz starostwa łomżyńskiego, parlamentu, samorządu województwa podlaskiego, wojska, poczty sztandarowe łomżyńskich szkół, młodzież szkolna i grupa mieszkańców miasta. Poświęcenia tablicy dokonali kapelani wojskowi wyznania rzymsko-katolickiego i ewangelicko-augsburskiego: ks. Zbigniew Chećko – kapelan ordynariatu WP z Białegostoku oraz ks. Dawid Banach – kapelan Ewangelickiego Duszpasterstwa Wojskowego z Suwałk.

[30] Cz. Brodzicki, *Ks. Zygmunt Kuźwa ps. Pleban: pastor łomżyński bohater Powstania Warszawskiego*, „Studia Łomżyńskie” t. 14, 2003, s. 129.